

recenzió

Jozef TANCER, *A soknyelvű Pozsony nyomában – Beszélgetések a régi város lakóival*. Ford. Balogh Magdolna. Budapest: Lábnyom Könyvkiadó, 2022.

Jozef Tancer, pozsonyi germanista *Rozviazané jazyky – Ako sme hovorili v starej Bratislave* című, a pozsonyi Slovart Kiadó gondozásában 2017-ben megjelent interjúkötete azzal a célkitűzéssel készült, hogy bemutassa a két világháború közötti Pressburg-Pozsony-Bratislava mindennapjainak nyelvi sajátosságait, egy olyan letűnt világot, amelyben természetesnek számított a többnyelvűség és a nyelvek keveredése a hétköznapi társalgásban. A könyv egy tíz évet felölelő szociolingvisztikai-kultúrtörténeti kutatómunka eredményeinek és belátásainak összegzése, amely a tudományos érdeklődés inspirálta megállapításokat közérthető stílusban a lehető legszélesebb olvasóközönséghez kívánja eljuttatni. Az egykori jellegzetesen multikulturális közép-európai város többnyelvű életébe a magyar olvasó is betekintést kaphat a kötet *A soknyelvű Pozsony nyomában – Beszélgetések a régi város lakóival* címmel megjelent magyar fordításának köszönhetően, amelyet 2022-ben a Lábnyom Könyvkiadó adott ki Balogh Magdolna tolmácsolásában.

Tancer, a pozsonyi Comenius Tudományegyetem német nyelvi és irodalmi tanszékének vezetője, docense 2007-ben vette fel magnára az első beszélgetéseket annak a nemzedéknek tagjaival, amely utolsóként nőhetett fel a többnyelvű Pozsony közegében. Tíz évig hetven adatközlővel dolgozott együtt, ennek eredményeként mintegy száz interjú jött létre. A kötetbe a szerző olyan húsz, 1916 és 1933 között született, mai vagy egykori pozsonyi lakossal folytatott beszélgetést válogatott be, amelyek a két háború közötti Pozsony nyelvi térképének lehető legszélesebb színspektrumát rögzítik. Ez a nyelvi sokszínűség annak dacára is kirajzolódik, hogy Tancer nem foglalkozik a vizsgált korszakban, Pozsonyban beszélt valamennyi nyelvvél (pl. cseh, jiddis, horvát), hanem csak azokkal, amelyek hivatalosan és szimbolikusan is fontos szerepet tölthettek be a város életében, tehát a némettel, a magyarral és a szlovákkal.

A beszélgetések adatközlőinek élettörténete merőben eltér egymástól, közös bennük viszont, hogy a huszadik század meghatározó történelmi eseményei – az első Csehszlovák Köztársaságbeli Pozsony nyitott, demokratikus légköre, a viláégés évei, majd a szocializmus idősza – nemcsak sorsuk alakulását, de nyelvhasználatukat, az egyes nyelvekhez fűződő viszonyukat is befolyásolták. Az interjúk elsősorban az adatközlők nyelvi életrajzát rögzítik, nem törekszenek a teljes életrajz (*life story*) megörökítésére, ahogyan ezt a hagyományosan értelmezett *oral history* műfaja teszi. Azt járják körül, milyen nyelven beszéltek az adatközlők a családban, a szomszédaiakkal, az iskolában, a piacon, mit tartanak anyanyelvüknek, milyen nyelven olvasnak, írnak, számolnak, milyen nyelven beszélnek saját gyerekeikkel. Az azonos forgatókönyv szerint zajló, hasonló témákat érintő beszélgetésekből körvonalazódik a két háború közötti Pozsony hétköznapijainak élete, így az interjúválogatás nem csak a nyelvészek, de a történészek, szociológusok és néprajzkutatók számára is fontos forrásként szolgálhat. Az adatközlők történetei olykor folytatják, kiegészítik egymást, egy-egy történet főszereplője mellékszereplőként bukkan fel egy másik adatközlő elbeszélésében, ezáltal egy-egy eseményt több szemzőgből is bemutat a könyv.

Az adatközlőkkel folytatott kommunikáció az általuk használt valamennyi nyelven zajlott. Az *oral history* módszere azért is bizonyult kifejezetten előnyösnek a kutatás szempontjából, mert lehetővé tette, hogy a visszaemlékezések során az adatközlők nyelve is megoldódjon, ahogyan erre a könyv eredeti szlovák címe is játékosan utalást tesz: *Rozviazané jazyky* (lefordíthatatlan

szójáték a *megoldódott nyelvek/ szétbogozott nyelvek* kifejezésekkel). Nem csupán arról van szó, hogy a fiatal kutatót bizalmába fogadta az adatközlő, gyakran egy traumatikus múlt terhét hordozó idős ember, hanem arról is, hogy a visszaemlékezések során újra megszólalt azokon a nyelveken is, amelyeken már évtizedek óta nem beszélt. A kutató ezáltal nem csak visszaemlékezések formájában kapott információt a két háború között Pozsonyban előforduló nyelvi szituációk mintázatairól, de egyszerre rögzíthette az akkoriban használatos nyelvek különféle változatait. Hiszen – ahogyan ezt Tancer megállapítja – a többnyelvűség természetes közege elsősorban a szóbeliség, és leggyakrabban nem irodalmi nyelven, hanem különféle nyelvváltozatokban valósul meg.

Az egyes interjúkat személyes hangvétellő, tematikus esszék fogják közre, amelyekben Tancer felvázolja kutatási módszereinek és attitűdjének a beszélgetések következtében végbement alakulását, felvezeti az egyes interjúk körülményeit, és a belőlük levont következtetéseit a legújabb nemzetközi szociolingvisztikai kutatásokkal hozza párbeszédbe. A többnyelvűség kapcsán Tancer megnevezi azokat az okokat, amelyekre a mai Szlovákiában és Közép-Európában a többnyelvűséggel kapcsolatos negatív előítéletek és tévképzetek vezethetők vissza. A közép-európai országok nemzeti érzelmű vezető rétegei a 19. századtól kezdve a nyelvet a nemzeti identitás nélkülözhetetlen részeként értelmezték, ennek folyományaként a többnyelvűséget az etnikai hovatartozást fenyegető jelenségnek tekintették. Minderre ráerősített a más nyelvekkel való negatív tapasztalat, a magyarosítás, germanizálás emléke a szlovákok kollektív emlékeztében. A magyar és a német a 2. világháború után az ellenség nyelve lett, majd az ötvenes évekbeli osztályharc során a burzsoáz rétegek kiváltságának tartott többnyelvűséget társadalmi szempontból is elítélték. Ezek a jelenségek álltak annak háttérében is, hogy az adatközlők elbeszélései szerint 1945 után nem lehetett németül vagy magyarul nyilvánosan megszólalni Pozsonyban, és elkezdődött a város egynyelvűvé válása.

A szerző szerint lehetetlen egyetlen kimerítő definíciót alkotni a többnyelvűségről éppen annak változatos jellege miatt, ezért a jelenséghez John J. Gumperz *nyelvi repertoár (verbal repertoire)* fogalmával közelít, amelyet Brigitte Busch nyomán tágabb értelemben használ. A nyelvi repertoár egy megnyilatkozás megfogalmazásának valamennyi elfogadott módját tartalmazza, egy olyan arzenált, amelyből a beszélő a mindennapi kommunikációban az egyes szituációknak megfelelően válogathat. Ez a fogalom teszi lehetővé Tancer számára, hogy Pozsony nyelveit ne elszigetelten vizsgálja, hanem úgy, ahogyan a beszélők nyelvi gyakorlatában is egymással érintkeztek. A nyelvi repertoár mellett az *ún. nyelvi ideológiák* fogalma is a könyv vezérmotívumai közé tartozik. Ezek olyan, leggyakrabban nem is tudatosított elképzelések, gondolatrendszerek a nyelvről, amelyek egy egyén nyelvi viselkedését, más nyelvekhez való viszonyát befolyásolják. Tancer a nyelvi ideológiákat is a nyelvi repertoár részének tekinti, amelyet ebből kifolyólag nem csupán a nyelvi kompetencia, hanem a nyelvhez fűződő attitűd is meghatároz. A szerző az egyik adatközlő, F. asszony esetét hozza erre példaként, aki a magyart annak ellenére is a saját nyelvének tekintette, hogy – mint az utóbb az interjú folyamán kiderült – nem értett ezen a nyelven.

Ez a két fogalom teszi lehetővé, hogy egy árnyaltabb képet kapjunk Pressburg–Pozsony–Prešporok (1919-ig Prešporok volt a város szlovák elnevezése, csak ezután nevezték el Bratislavának) háromnyelvűségéről, amelyet sok régi pozsonyi lakos identitása részének tekint. Ahogyan ez a beszélgetésekből kirajzolódik, nem mítosz, de nem is a teljes valóság a háromnyelvű város emléke. Természetesen azzal, hogy az egyének szűkebb és tágabb környezetében több nyelv élt együtt, adottak voltak a többnyelvűvé válás feltételei, a város lakói közül sokan valóban háromnyelvűek is voltak, ugyanakkor sokan, bevallásuk szerint, csak egy vagy két nyelven beszéltek. Tancer szerint maga a kérdésselvetés rossz, mert nem tudjuk pontosan megmondani,

mit jelent egy nyelvet tudni, illetve nem tudjuk pontosan meghúzni az egyes nyelvek közötti határvonalat sem. Az egyik adatközlő tökéletes magyar kiejtéssel mondta ki a magyar utcanevet, használta a köszönési formákat anélkül, hogy beszélt volna magyarul. Nyelvi repertoárjának viszont része volt a magyar nyelv helyes kiejtésének kompetenciája. A Pozsonyban beszélt nyelvek szoros egymás mellett élésük során egymásra is hatottak, a társalgási nyelvben a szlovákok, osztrákok, magyarok nagyon sok azonos szót használtak, így egymás beszédét gyakran anélkül is megértették, hogy a másik nyelvét megtanulták volna. A nyelvi repertoár fogalmának alkalmazása az egynyelvűnek tekintett egyének esetében is célravezetőbb. Valóban csak egyetlen nyelven beszélt a pozsonyi egynyelvű németajkú lakosság? Az interjúkból kiderül, hogy azok a pozsonyiak, akik német családban nőttek fel és német iskolába jártak szintén változtatták nyelvi kódjaikat: a családi környezetben a pozsonyi német dialektust, az iskolában az irodalmi német nyelvet használták. Ezen kívül gyakran kerültek érintkezésbe a bécsi német dialektussal is. A pozsonyi Zuckermannl és Schlossberg környékén pedig a bécsi Ottakring dialektusához hasonló nyelvjárásban beszéltek, ez volt az ún. *kraxlhuberisch*. Az interjúkban számos példát találunk a kevert nyelvű mondatokra, ezeket vajon melyik nyelvhez tudjuk sorolni?

Tancer a kutatás eredményeiből fakadó kérdéseit összeveti a mai nagyvárosok nyelvi sokféleségét vizsgáló kutatásokkal, s velük egybehangzó megállapításokra jut a régebbi forrásanyagot illetően is: „Azt az értelmezést, mely szerint a beszéd olyan nyelvhasználat, amelyben az eszköz a beszélőtől függetlenül létezik, felváltja a *linguaging* vagy a *polylinguaging* fogalma.” Éppen ezért a Pozsony többnyelvűségére vonatkozó kérdést szerinte nem úgy kell feltennünk, hogy többnyelvű volt-e lakosság vagy sem, ehelyett azt érdemes megvizsgálni, hogy milyen volt a nyelvi repertoárjuk. Ez egy olyan kategória, mely nem a használójától és környezetétől független nyelvre, hanem magára a beszélőre irányítja a figyelmet. A nyelvi repertoár ugyanis csak a beszélő személyén, érzelmein, élettörténetén keresztül érthető meg. Mindez magyarázatot ad a könyv szerkezetére: Tancer tudományos következtetéseit dialógusba hozza a válogatott interjúk anyagával, az egyes személyek nyelvi viselkedése csak történetük ismeretében válik érthetővé, a két műfaj – a tudományos esszé és az interjú – csak együttesen képes azt a megértést nyújtani, amelyet külön-külön nem tudnának biztosítani. A könyv ezáltal azt is példázza, hogy a többnyelvűség kutatásából nem küszöbölhető ki a szubjektivitás, minden egyes nyelvi életrajz egyéni.

Ez a szubjektivitás a kutató pozícióját is érinti: az interjúkészítések során Tancer arra a belátásra jutott, hogy változtatnia kell módszertanán, mert a strukturált, narratív interjú kevésbé „oldották meg” az adatközlők nyelvét, és azzal a veszéllyel jártak, hogy a feltett kérdések befolyásolhatják az adatközlők válaszait. Ezért Roland Girtler osztrák néprajzkutató ún. *ero-epikus beszélgetés* módszerét kezdte alkalmazni, amely során az interjúkészítő is megnyílik az adatközlő előtt, a beszélgetőpartnerek egyenrangúakká válnak, és az egyirányú interjú egy valódi dialógussá alakul át.

A könyv ugyanennek a szemléletnek a nyomán nem névtelen adatközlőkkel folytatott interjúkat bocsát közre, hanem külön hangsúlyt helyez arra is, hogy az adatközlők személyét és rövid életrajzát is bemutassa. Az interjúkat megelőző oldalakon minden adatközlőhöz egy rövid bevezető található, melyet családi fényképalbumokból származó fotók illusztrálnak. A beszélgetés során felemlített személyekről, intézményekről, helységekről fennmaradt régi fényképek a külső margóra kerülve az interjúk tárgyát képező letűnt korszakot teszik szemléletesebbé. Rendkívül gazdag a könyv jegyzetapparátusa, melynek célja, hogy lapszéli- és végjegyzetek formájában a korabeli Pozsony világára és a korszak egyes történelmi eseményeire vonatkozó utalásokat a 21. századi olvasók számára is érthetővé tegye. A magyar kiadás külön érdeme,

hogy számol a magyar olvasók eltérő előzetes tudásával a két háború közötti Csehszlovák Köztársaság reáliáit illetően, és ehhez mértén a szerző eredeti jegyzeteit a magyar olvasók számára további ismeretekkel egészíti ki, mindez Korpás Árpád munkáját dicséri.

A kötet magyar fordítójának, Balogh Magdolnának számos fordítói feladattal kellett megküzdenie, egy ilyen kihívást jelentett például, hogy a könyvben több nyelv, nyelvjárás, nyelvi regiszter keveredik. A kötet többnyelvűségének szellemében a szlovákiai helységnevek és a pozsonyi utcanevek magyar nyelvű változatait használja a magyar kiadásban (Pozsonyban 1930-ig háromnyelvű utcanévtáblákat használtak), a könnyebb beazonosítás kedvéért azonban zárójelben a helység- és utcanevek szlovák változatait is feltünteti. A szlovák szövegben szereplő idegennyelvű nyelvi zárványokat eredeti nyelven hagyta, és zárójelben közölte magyar jelentésüket, megteremtve ezzel a magyar kiadás többnyelvűségét is. Nagyon jó fordítói stratégiára vall, hogy a magyar fordításban is igyekezett megőrizni az interjúk beszélt nyelvi jellegét és elkerülte a túlnormalizálás csapdáját, nem javította ki például az eredeti beszélgetések szóismétléseit sem.

Összefoglalásképpen kijelenthetjük, hogy Jozef Tancer kötete hiánypótló munka mind a szlovák, mind a magyar nyelv- és kultúrtörténet szempontjából. Az interjúkat kísérő esszék szinte mindegyike egy további önálló kutatási projekt lehetőségét rejti magában, mert az interjúk eredményeinek hatására számos olyan egyértelműnek tűnő, bizonyos ideológiák szerint rögzült fogalmat és jelenséget értelmeznek át, mint a többnyelvűség, a szubjektumtól független nyelv képzete, a háromnyelvű pozsonyi lakosok mítosza, az anyanyelv fogalma, a pozsonyi német nyelv egyneműsége, illetve a kevert vagy a normasértő nyelv státusza.

Summary

Jozef Tancer's volume presents the linguistic peculiarities of everyday life in Pressburg-Pozsony-Bratislava between the two world wars, a bygone world in which multilingualism and the mixing of languages in everyday conversation were taken for granted. The book is a synthesis of the results and insights of ten years of sociolinguistic and cultural-historical research. The author selected twenty conversations with present or former Bratislava residents, born between 1916 and 1933, which capture the broadest possible spectrum of the linguistic map of interwar Bratislava. The interviews are accompanied by thematic essays in which Tancer outlines how his research methods and attitudes evolved as a result of the interviews, presents the context of each interview, and brings his conclusions into dialogue with recent international sociolinguistic research. Tancer compares the questions arising from the results of the research with research examining the linguistic diversity of today's metropolises and identifies similar findings regarding the older source material: "The interpretation according to which speech is a use of language in which the tool exists independently of the speaker is replaced by the concept of polylinguaging." For this reason, two concepts of modern sociolinguistics, *language ideology* and *verbal repertoire*, served as the starting point for Tancer's research. Both of these allowed him to examine the phenomenon of multilingualism from the perspective of the speakers.